

EGYED PÉTER

TUDAT, TUDATOSSÁG, TUDATPARADOXONOK

Ezek a paradoxonok, illetve a paradox elgondolhatóság hozzátartozik a tudat elgondolhatóságához és megragadhatóságához.

A mindennapi életben – akár tudatosan, akár kevesebb tudatossággal – igen gyakran foglalkozunk tudatosságunk nyomon követésével, tudatunk „karbantartásával”. Van ebben valamilyen rendszeresség, ciklikusság: a reggeli ébredést követően minősítjük tudatunk állapotát, alkalmasságát vagy viszonylagos alkalmasságát, esetleg alkalmatlanságát az aznapra szánt feladatok viszonylatában. Álmaink visszatolakodhatnak tudatunkba, és ha kellemetlenek, negatívan befolyásolhatják egész napunkat. El kívánjuk hessegetni őket. Ha kellemesek, szinte napsütésben fürdünk. Keressük a szimbolikájukat. Minősítjük a hangoltságunkat, jó- és rosszkedvünket. Kávét és teát fogyaszthatunk mint ajzószereteket. Ha ezt kulturálisan szabályozottan – például reggeli teaceremónia keretében – tesszük, további gondolati és meditációs, autokommunikációs és kommunikációs lehetőségeket biztosítunk a tudatosság determinációjában és pontosításában. Meghatározhatjuk az akarati ráfordítás mértékét, és tovább „ajzhatjuk”, „uszíthatjuk” magunkat. Ehhez meglévő avagy virtuális érzelmi késztetéseinket is mozgósíthatjuk. Biztatjuk magunkat, esetleg messze képességeink és lehetőségeink határain túl. És ennyiben ez már tiszta manipuláció, amelybe emiatt mértékszerűen bele van kódolva a kudarc. Filmszerűen tudjuk felépíteni és végigkísérni magunkat egy egész napos cselekvési összefüggésrendszerben. Amennyiben pontos tervet és útvonalat készítünk, a kivitelezés pontosságát és hatékonyságát szinte mérnőkéleg ellenőrizhetjük. *Egy filmen láthatjuk önmagunkat.* Az esti számvetés alkalmával ezzel a

„filmmel” vethetjük össze a realizált tevékenységet. Elalvás előtt visszagondolhatunk a napra, vagy elmerülhetünk egy egykori kellemes élményben, sétálhatunk az emlékezet napsütötte tisztásain. Meghosszabbíthatjuk a kellemesség pillanatait, vagy akár eltökélten „kikapcsolunk”, és álomba zuhanunk. Ha nem megy, altatókat használhatunk. (Altató a mélylégzési technikákkal belelegezett oxigéntöbblet is.) Ha az ima valamelyik mélyebb változatát választjuk, belemerülhetünk az istennel folytatott párbeszédbe, amelyben megjelenhetnek a transzcendencia és személyességünk tiszta dimenziói. Kikerülhetünk a mindennapi tudat szokásos determinációból. Mindeközben felvesszük testünk jelzéseit, és regisztráljuk – a tudatosság valamilyen fokán –, hogy egészségesek, illetve betegek vagyunk-e, még a legapróbb jelzést (például egy tüsszúrást) is minősítünk, értékelünk. Tudomásul vesszük, és befolyásolni igyekszünk általános testállapotainkat (fáradtság). De a normál, éber állapotú, egészséges élőlény tudatával ellentétes készletéseinkre is odafigyelünk – „nem akarunk élni”, a halál valamiképpen tanyát ver a gondolataink közt. Lemondhatunk ezekről a tudatlehetőségekről, és a drogok által biztosított másik valóságot („színes pokol”) választhatjuk. Tartalmi szempontból választhatjuk a hit vagy akár a babona világát, és berendezkedhetünk ezek értelmi és pszichikus készletéseiben, beteljesüléseiben és félelmeiben.

Gondolom, a fentiek alapján nem kell különösebben érvelnem amellett, hogy a mindennapi élet szintjén milyen gyakran foglalkozunk a tudatunkkal, tudatosságunkkal – különböző fokozatosságokkal – még akkor is, ha ez az irányultságunk nem tudatos. Ám mindig tudatossá tehető, intencionálható. A mindennapi élet szintjén azonban ennek a tudatosságnak a szabályozó funkciói a döntőek és a legfontosabbak, sőt akár el is fedik a többi. E miatt az elfedés miatt a tudattal kapcsolatos kérdéskörök reflexiója, spekulációja, tudományos kutatása mindig is fontos volt a különböző művelt tudatformákban.

A mindennapi gondolkodás és a tudat azonban érintkezik a tudományos szemlélettel, a tudomány szakkifejezései is közszavakká válnak. Erre a legjobb példa a tudattalan – a korai freudi pszichoanalitikus szemlélet – fogalma. Ezzel kapcsolatban azonban többről is szó van: a tudatnak és a tudatosnak az úgynevezett topografikus szemlélete voltaképpen szemléletileg is nehezé teszi, hogy egy egységes „tudat”-ról beszéljünk a hagyományos tudatfilozófiák módján. A különböző freudiánus és neo-freudiánus iskolák a tudatelőttes mellett a fölöttes tudat és a tudatalatti, a mitikus/tudatalatti fogalmait vezették be és fogadtatták el széles körben.

Ugyancsak megkerülhetetlen a hagyományos, Edmund Husserlből kiinduló, majd az őt követő különböző, akár jelenkori fenomenológiai iskolák perspektíváinak a hatása a hagyományos tudatfilozófiákra és gondolkodásra. Nem nagyon tudunk statikus tudatról vagy tudattartalmakról beszélni, helyettük inkább a *flow*, a *fluxus* fogalmait használjuk, és a tudatra a tiszta nyilvánvalóság szintjén létrejövő lényegtapasztalat korrelátumaként tekintünk. A fenomenológia sajátos transzdiszciplináris kombinációkba is léphet, akár az idegtudománnyal is.¹ Így létezik neurofilozófia és kognitív reprezentációelmélet is.

Végül meg kell említenünk a „dinamikus elme” elméleteit, melyek a maguk során szintén nagymértékben befolyásolták a tudat kutatással kapcsolatos érvelés módját.²

E tanulmány kereteit tekintetbe véve itt még csak jelzésszerűen sem térhetek ki a hagyományos tudatfilozófiákat a posztmodern gondolkodás felől átértékelő olyan meghatározó perspektívákra, mint a tudat a kommunikációs, társadalmi és virtuális közösségi, illetve interszubjektív összefüggései. Ezek azonban szintén a tudatról szóló diskurzus új, termékeny dimenzióit jelentik.

A tudatnak és a vele kapcsolatos dimenzióknak a kutatása (tudatosság, tudatosági fokozatok, ön- és éntudat stb.) manapság tehát rendkívül sok tudományos és fi-

lozóiiai irányban, köztes diszciplináris ágazatokban zajlik. A kérdés egyik elismert szakembere, az ausztráliai filozófus-tudós David Chalmers munkatársával, David Bourget-val közösen 2007 és 2009 között összeállított egy mind a mai napig hozzáférhető és részben letölthető munkákat is tartalmazó, szisztemikus adatbázist, amelyben 7734 szerző/cím szerepel, rendszerszerűsített klasszifikációs sémában.³ Ez szinte kizárólag angol nyelvű irodalmat tartalmaz, és mint ilyen megkerülhetetlen a kérdés kutatói számára.⁴ Emellett ma már a különböző nagy enciklopédiák (például a Stanford-féle) szócikkei is igyekeznek a tudományos kutatás számára rendszerezett és viszonylag naprakész információkat és irodalmat szolgáltatni. Itt azonban érdemes megjegyezni, hogy a nem angolszász irodalomban és referenciarendszerekben némiképpen eltérő módon hivatkoznak a hagyományra, a francia kontextusokban természetesen gyakrabban bukkannak fel Descartes vagy éppenséggel Malebranche nézetei a tudat-tudatosság-identitás összefüggéseiben.

A különböző kontextusokban azonban közös a hivatkozás John Locke nézeteire. Ő volt az, aki az addig középponti lélek, szellem, elme fogalmai mellett a tudat-tudatosság konceptusát a modern filozófiában és tudományosságban elfogadtatta és működőképessé tette. Ő a modernitás tudatfelfogásának atyja, és szintén az ő érdeme azoknak a többnyire spekulatív érveknek a tipológiája is, amelyek a tudat egyszerűségével, azonosságával-önazonosságával, kiterjedtségével, azaz testiségével kapcsolatosak – hogy csak néhányat említsünk –, és amelyek mind a mai napig érvényes és követendő megfontolásokat, beállításokat, hiposztazációkat, perspektívákat jelentenek. A leggyakrabban Locke híres traktátusának (*Értekezés az emberi értelemről*, 1690) a XVII. fejezetét idézik, ennek szentelt egy nagyon fontos könyvet az egyébként marxista politikafilozófus, Étienne Balibar is.⁵ Az ő teljesen helytálló értelmezésében Locke *eredetileg* a személyesség, a személy azonossága felől tett a tudatra vonatkozóan fundamentális megállapításokat, amelyeket mind a mai napig a tudat/tudatosság hiposztazációiként idéznek, és amelyek alapján a különböző kutatási irányokat kibontakoztatják. A továbbiakban mi is követjük ezt az általános módszertani irányt: a modernitás kánonaként felfogott locke-i értelmezéshez fűzzük a posztmodern filozófiában és tudományosságban elfogadott értelmezéseket és kiterjesztéseket.

John Locke filozófiájában személy és tudat elválaszthatatlanok, a tudat definiálja a személyt: „Azt hiszem, a személy annyi, mint gondolkodó, értelmes lény, akinek esze és eszmélődése van, el tudja gondolni magát mint önmagát, mint különböző időkben és helyeken levő ugyanazt a gondolkodó lényt.”⁶ Ez a meghatározás a személyt a gondolkodáshoz, értelemhez, észhez, eszmélődéshez kapcsolja, racionális és individuális, ugyanakkor – merthogy különböző helyekhez és időkhöz köti – nagyon is absztrakt *projektum*. De éppen ebben a *projektumszerűségében* mégis van valami általánosság, jöllehet másmilyen általánosság, mint például a nagy vallások tudatfelfogásában, amely a közös-általános tudathoz vezető helyzetként gondolja el az egyéni tudatot (pl. Krisna-tudat). A tudatot Locke a gondolkodáshoz kapcsolta mint egy olyan vehikulumhoz, amely az „észrevevés észrevevését” közvetíti.⁷ Az *észrevevés*⁸ azonban az egész percepciók tevékenységünkkel kapcsolatban is működik mint az érzékszervi felfogás felfogása, helyesebben észrevevése: „Amikor látunk, hallunk, szagolunk, ízlelünk, érzünk, elmélkedünk vagy bármit is akarunk, tudjuk, hogy így teszünk.”⁹ Ezek mellett Locke az elme tevékenységeit és az akaratot is besorolja az „észrevehetőségek” körébe. Soha nem mondja azonban azt, hogy ez strukturálisan epifenomenális jelenség. A tudat mindig érv amellet, hogy az én, a személy azonosan létezhetik, és ezt a személyt meg is tudja nevezni. „Az én tudatom” kijelentésben az énen van hangsúly, és ennek a hozzátartozásaként (de nem kísérőjelenségként) jelenik meg a tudat.

Amikor Étienne Balibar a locke-i értekezést Descartes egójához kapcsolja, elsősorban az azonosság és a különbségtéves fundamentális lehetőségét emeli ki a tudat európai felfedezésében. „A tudat az önmagával való tartós azonosság, amely a különbözőségeken mindig megismétlődik, különbözőség és az első eszmélődéssel kapcsolatos nem-azonosság, progresszív elkülönböződés a szellem én-alakító mozgásában.”¹⁰ Sőt a Balibart értelmező François Badelon azt emeli ki, hogy a maga során a Crawford Brough MacPherson nézeteire utaló Balibar itt voltaképpen arra céloz: a tudat teszi lehetővé a személy önmaga általi birtoklását, ami politikai-jogi kérdés (*dominium sui, esse sui juris, property is one's person avagy self-ownership*).¹¹

Balibar érvelése kétségtelenül meggyőző: könyve 27. fejezete 12. paragrafusának a címében Locke állítja, hogy a tudat alkotja a személyes azonosságot, és a tudatproblémát végig az azonossággal kapcsolatos demonstrációk összefüggésében vizsgálja. (A tudat bizonyos patológiái – skizofrénia, de akár a funkcionális tudatvesztések esetei is – mint a differencia logikai esetei foghatók így fel. A skizofrénia a tudat azonosságának/különbözőségének egy logikai lehetősége is.) Itt kell megjegyeznünk, hogy a klasszikus német filozófia olyan kiemelkedő gondolkodóinál, mint Fichte, Schelling és Hegel is döntően fontos kérdés a (filozófiai) megismerő tudat azonosságfunkciója a valóság/világ konstitúciójában.

A továbbiakban Locke a tudat folyamatos/megszakításos (diszkrét) jellegével is foglalkozik, de ismét csak az azonossággal kapcsolatos felvetések összefüggéseiben. Hangsúlyozza, hogy az észrevések a hozzájuk tartozó tudattal együtt nincsenek mindig jelen, a tudatot megszakítja a feledékenység, és „nincsen életünknek olyan pillanata, amelyben elmúlt cselekedeteink egész láncolata egyetlen látványban állna előttünk. Van tehát egyik része az életünknek, van aztán egy másik része az életünknek, és a tudat hol az egyiket, hol a másikat szemléli.” Szép ez a statikus kontemplatív modell, és valószínűleg helyes is, amennyiben egy beállítódási helyzetre vonatkoztatjuk: hogy tehát valóban egy elmúlt életrészt mint egy láncszemet „szemlélünk”, fenomenológiai pontosítással, intencionálunk. Ebben az esetben a fluxus egy szekvenciáját, metszetét „írjuk” le, hogy ismét a történeti fenomenológia adta pontosítási lehetőségekkel éljünk.

Locke kitér a tudat és az álom összefüggéseire is. Kiemeli, hogy „a mély álomban egyáltalán nincsenek gondolataink, vagy legalábbis nem kíséri őket az a tudat, amely ébredésünk gondolatait fémjelzi”.¹² Itt fel kell figyelni arra, hogy Locke kimondottan *gondolatokról* beszél – amelyek nincsenek meg az álomban –, és nem álmokról, álombeli tartalmakról, amelyek azonban vannak, és bekerülhetnek a nappalt, a jelenvalóságot jellemző tudatosságba, sőt a rossz álmok formájában erőteljesen hangolhatják azt, ha meg nem is határozzák. Ez mai felfogásunk szempontjából sincs másként: logikai műveletek értelmében nem gondolunk az álmainkban, ámde a problémamegoldás pszichológiai elméletei megengedik, hogy a problémamegoldási tevékenység egy sajátos agyi funkció „tartalmaként” az álomban is folytatódhat. Vannak kutatók, akik fényjelenségekkel kísért reális megoldási útmutatásokról, ha nem is teljes megoldásokról számolnak be ébredéskor.

A tudat „megszakadásával” kapcsolatban – ami kétségtelenül létrejön az elalvásakor – Locke ama kérdésnek a fontosságát hangsúlyozza, hogy ugyanazon lények, ugyanazon szubsztanciák maradunk, vagyunk-e vagy sem. Ami a tudat végső funkcióját illető, alapvető kérdést célozza, a következőképpen összegez: „Különböző szubsztanciákat ugyanaz a tudat egyesít egyetlen személlyé”, vagy „egy és ugyanaz a tudat teszi az embert önmaga előtt önmagává”.¹³

Ennek az azonosságformulának van egy fontos leágazásformulája, amely egy nagyon régi probléma újraelhelyezését jelenti, és amely kérdésben a New Age gondolkodásalakzatai (modern „lélekvándorlás”-felfogások), illetve a tudatkutatással is foglalko-

zó agykutatók is akarva-akaratlanul állást foglalnak. Lehetséges-e, hogy a tudat mint szintézis a személyes énen kívül is létezzen, vagy azon kívül folytatódjék?¹⁴ Locke szerint leginkább magának a szintézisnek az aktualitása a fontos, nem pedig az, hogy milyen időben és milyen szubsztanciákon/-ban oszlik meg. „Mínthogy egy és ugyanaz a tudat teszi az embert önmaga előtt önmagává, a személyes azonosság csakis ezen múlik, függetlenül attól, hogy vajon ez a tudat csak egy egyedi szubsztanciához van-e kapcsolva, vagy folytatódhatik-e több szubsztancián át egymás után.”¹⁵

Ebben már nyilván benne foglaltatik a filozófiai „zombi”, a tudat nélküli biológiai cselekvő mint személy vagy nem személy manapság oly divatos (szellemfilozófiai) lehetősége. Az idézett fejezet 13–16. paragrafusaiiban Locke a személyesség és a személyes-anyagtalan tudat összefüggésbe állításának mintegy mátrixszerűen lehetséges, teljes kazuisztikáját írja le, hallatlan matematikus-dianoikus elmeélel. Ezekben a fejtegetéseiben teszi nyilvánvalóvá, hogy *a tudatot a lélek ama részének tartja, amely a személyes sajátosságokat önazonosan közvetíti*. Ez a filozófiai modernitás szempontjából azért is mérvadó, fontos meghatározás, mert több funkció szintézisében jelöli meg a tudat „helyét”, nem pedig absztrakt szubsztanciális definíciókra tesz újabb kísérletet. Sajátos gondolati experimentumok segítségével demonstrálja: a személyességet végső soron az biztosítja, hogy tudatában vagyunk valamely személy (akár a magunk) valamely cselekedetének. (Ilyen értelemben a tudatunk empirikusan általános, ez egy sajátosan az empirizmusnak megfelelő kiterjesztés, szemben például a német filozófiai tudat általánosságával mint transzcendentális lehetőséggel.) Nyilvánvaló, hogy az egykori cselekedet(ünk) tudatossága valamilyen visszaemlékezésben, emlékező funkcióban, a múltra vonatkozó eszmélődésben, illetve eszmélődésből kibontakozó tudatosság. Ilyen értelemben van a tudatnak egy sajátos idői, visszavonatkozható funkciója. Ezt a funkciót Szent Ágostontól Edmund Husserlig és Martin Heideggerig nagyon sokan az időt illető konstitutív funkciónak tartották. A locke-i álláspont sajátosságai a leginkább abban ragadható meg, hogy nála nem annyira az emlékező tudatfunkcióban adott az idő, hanem egy összefoglaló eszmélődésben, a filozófia legrégebbi sejtéseit illetően általános, tehát személyes énünktől végeredményben független gondolati szintézislehetőségben, amely a jelenvalóságból képes egykori cselekvéseinkkel, illetve azok időivel kapcsolatosan bennünket helyzetbe, összefüggésbe hozni. Tudatunk tehát igenis „rajtunk kívül” is van, de csak annyiban, amennyiben szintetikus funkcióként bennünk lesz, és akkor megmutatja, hogy „volt”. Ezek a paradoxonok, illetve a paradox elgondolhatóság hozzátartozik a tudat elgondolhatóságához és megragadhatóságához.

A tudat „kiterjeszhető”, és ezzel a megnevezéssel Locke nemcsak egy dinamikus tulajdonságra, viszonyra utal, hanem a „vonakoztathatóságra” is, amely tulajdonság másfelől reprezentációs kérdés is. Szemantikai viszonyokat kell felépítenünk, amennyiben elmúlt cselekvéseinket meg akarjuk érteni. Ez immár nemcsak a személyes, hanem a közös tudatra is érvényes, a kollektív tudatok a múltra vonatkozó reprezentációinak a megértésére is.

A „visszavonatkoztatás” időbeli és reprezentációs-szemantikai struktúrával is rendelkezik. A tudat mindig „beszámol” vagy „beszámolhat” önmagának arról, mit tapasztalt, látott, cselekedett a múltjában, egyrészt imagisztikailag, képek fluxusában és rendszerében képviseli a retroreferenciát, másfelől nyelvi eszközökkel is meg tudja jeleníteni, mintegy elbeszéli, elmeséli magának a múlt meglátott, megtapasztalt, megcselekedett elemeit. (Ha a tudat voltaképpen személy, akkor alighanem megengedett ennek a személyes módnak a használata.)

A fenti értelemben visszavonatkozható-szintetikus funkciójából adódóan van tehát a tudatnak narratív szerkezete is. A tudat „visszaolvashatja” a vele kapcsolatos cselekvések történetét, a történet maga a tudat tartalmához tartozó kérdés.

Szintén sajátos gondolat kísérlet segítségével tér ki Locke a testiség kérdésére is. Amennyiben a feltámadás szemszögéből vizsgáljuk meg a dolgokat, csupán a lélek azonossága alapján csak azok számára lenne lehetséges a teljes ember feltámadása – állítja –, akik abban hisznek, hogy a teljes ember azonos a lelkiségével. Ámde a test is hozzájárul „az ember felépítéséhez”. Kétségtelen, hogy még a modern filozófiában is tovább élő lélek-tudat, illetve -test megkülönböztetés és mechanikus elválasztás ma már gondolatilag sem tartható fenn. Ismeretes a testi cselekvéseknek a szenzomotoros szabályozása, amelyet a mai tudományos szemléletmód a test „saját tudatának” tart. Ez azonban mégsem abban az értelemben tudat, ahogyan azt a filozófia specifikálta, és amelynek értelmében leginkább a kanti–husserli hagyomány nyomán transzcendentális lehetőségként működik a tudatos tapasztalat és a tudattények mellérendelő-konstruktív megragadásában és használatában. Ezt a leginkább a „testiesülés” (*embodiment*) összefüggésrendszerébe tartozó megközelítésmódot, illetve felvetésváltozást a következőképpen foglalja össze Kampis György: „Az elme természettudományos jellemzése ennek hatására teljesen átalakulhat. A tudás és a gondolkodás helyett a felhasználás és a cselekvés kerül a középpontba. A kéz használata például teljesen független lehet attól, mit tudunk a kézről. A használatát nem tudás és gondolkodás, hanem készségek irányítják, működése esetlegességek között megy végbe, *ahogy adódik*. Az előző észrevételekből következik egy további érdekes dolog. *Ez a test nem az a test*; az »embodiment«-ben nem úgy gondolnak a testre, mint a hagyományos test-elme szembeállításoknál. Az utóbbiaknál az elme, de a test is, vagyis az elme anyagi környezete jól meghatározott dolog, véges tulajdonságok jellemzik. Legfeltűnőbbben a modulkoncepcióban látszik ez. A test ebben a modellben azoknak a moduloknak az összessége, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a belső feldolgozó elmét ellássák bemenetekkel, és végrehajtsák annak az utasításait. Ezekről a modulokról azt gondolják, hogy úgy épülnek fel, ahogy a genetika, az élettan és egyéb tudományok leírják. Ebben a modellben az anyag tehát egyenlő a leírásával. Amit hagyományosan elme és test viszonyának gondoltak, az pusztán az elme és egy leírás viszonya. Ennek azonban nem muszáj így lennie. A beépített elme elképzelése mintegy zsugorítani kezdte az elmét a testhez képest, mert a testbe helyezett ki elmeszerű funkciókat. Eljátszhatunk azzal a gondolattal, hogy végül a belső elme nem is létezik, vagy jelképesen kifejezve: egyetlen ponttá zsugorítható, és eltűnik. Mindent anyag tölt ki ekkor, de nem az elméletek vagy a célra rendelt modulok anyaga, hanem az »ahogy adódik« működésekben megnyilvánuló testnek az anyaga – közérthető metaforával az arisztotelészi akcidensek változó tulajdonságú anyaga.”¹⁶ Ennek alapján bontakoznak ki a tudat kvantummechanikai redukcióját követő elképzelések is... Ezt itt még csak jelzésszerűen sem érinthetjük. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a tudatot illető jelenkori kutatásokban is rendkívül fontos szerepük van a gondolat kísérleteknek és a spekulatív eljárásoknak. Még ha ezek nem is tartoznak a módszertanilag tiszta gondolati eljárásokhoz – mint amilyen a Descartes-é avagy a Locke-é volt –, mégiscsak a filozófia további alapvető jelenléti formái a jelenkori kutatásokban.

■ JEGYZETEK

1. Ezzel kapcsolatban lásd Horváth Lajos: *Transzdiszciplináris dialógus az idegtudomány és a fenomenológia között*. Magyar Tudomány 2011. 11. 1306–1316.
2. Ennek viszonylag új összefoglalását lásd Lehmann Miklós: *A dinamikus elme*. Trezor Kiadó, Bp., 2008. 7–166.
3. Itt csak megjegyzem, hogy van már több mint 18 000 bibliográfiai adatot tartalmazó weboldal és – a specifikációs irányokat jelző – csak a „tárgy nélküli tudat” konceptusára vonatkozó irodalmat tartalmazó oldal is.
4. David Chalmers – David Bourget (eds): *Online Papers on Consciousness*. consc.net/online vagy consc.net/minpapers/1. A philpapers.org/browse/philosophy-of-consciousness oldal a válogatás alapjául szolgáló művek kivonatait nyújtja.

5. Étienne Balibar: *Identité et différence. L'invention de la conscience*. Seuil, Paris, 1998. (Angol nyelven Étienne Balibar: *Identity and Difference: John Locke and the Invention of Consciousness*. Verso, 2013.)
6. John Locke: *Értekezés az emberi értelemről*. I. Ford. Dienes Valéria, Akadémiai Kiadó, Bp., 1979. 330.
7. „Ezt csupán azon tudat révén cselekszi, amely a gondolkodástól elválaszthatatlan, és – nekem úgy tűnik – annak a lényegéhez tartozik, mert senki sem vehet észre semmit anélkül, hogy észre ne venné, hogy észreveszi.” Uo. 330. (Hajlunk arra, hogy ezt a locke-i posztulátumot mint lehetőséget értelmezzük.)
8. A Dienes Valéria által „észrevezés”-ként fordított viszony némileg empirikusabban és kevésbé racionalisztikusan inkább *önpercepcióként*, *önfelfogásként* jelenik meg: „it being impossible for any one to perceive, without perceiving that he does perceive” – amint az eredeti megfogalmazásban áll.
9. Uo.
10. Étienne Balibar: i. m. 82.
11. François Badelon: *Identité et différence selon Étienne Balibar*. <http://multitudes.samizdat.net/Identite-et-difference-selon>. Balibar itt nyilvánvalóan a politikafilozófia szempontjából akarja hasznosítani a locke-i nézeteket, és ez nem is mond ellent a locke-i intencióknak. A probléma a hivatkozott mű ortodoxiájával kapcsolatos. C.B. MacPherson: *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*. Oxford University Press, 1962. Ezt a könyvet Isaiah Berlin bírálta: Locke nem volt a szabadversenyos kapitalizmus individualizmusának a megalapozója.
12. John Locke: i. m. 331.
13. Uo.
14. Amikor ezt állítjuk, nem amarra a létezésre utalunk, amelyet a kiváló agykutató, Freund Tamás tárgyalt egy vitáirátában: „A teremtő lélekhez való hasonlatosságunk pedig hitem szerint abban áll, hogy lényünk szellemi komponense (megfelelő fogalom híján jellemeztem ezt a kötetben egyszerre több kifejezéssel, mint lélek, éntudat, elme, szabad akarat, anélkül, hogy bármelyikkel külön-külön azonosnak tartanám) szintén képes a tér-idő dimenziókon kívüli létre, amelyre meghívást kapott.” Ez pedig hitkérdés és nem tudományos kérdés. Freund Tamás: *Hit és tudomány*. Magyar Tudomány 2011. 11. 1385.
15. Uo.
16. <http://www.phil-inst.hu/highlights/agytudat/kamp.htm>

